

tuur van een periode wil doorgronden ook verder moet gaan en de niet-geëxpliciteerde en wellicht onbewuste of onbedoelde elementen op het spoor moet zien te komen. Alleen dan kunnen we de overstap maken van een correctie van het oude beeld van de negentiende-eeuwse natuurwetenschap naar de presentatie van een alternatieve interpretatie. We zouden bijvoorbeeld veel meer aandacht moeten besteden aan de stijl van een onderzoeker, hier bedoeld als zowel zijn publieke optreden als zijn manier van praten over de werkelijkheid. Lorentz is een mooi voorbeeld. Zelden liet Lorentz zich uit over de filosofische grondslagen of de maatschappelijke implicaties van zijn wetenschap, maar in de stijl van zijn betogen verraadt hij meer dan hij misschien had willen prijsgeven. Theunissen geeft een lang citaat waarin Lorentz steeds zinswendingen gebruikt als 'moet wel erkennen,' 'moet men zich wel voorstellen dat' of 'men zal zonder twijfel moeten zeggen.' Met andere woorden: voor Lorentz is wetenschap eerder het erkennen van bepaalde verbanden in de natuur dan het zelf aanbrengen daarvan en hij plaatst zich daarmee in de in Nederland nadrukkelijk aanwezige traditie waarin de natuur gelezen wordt en niet geconstrueerd.

Dit brengt mij bij een laatste punt, want in het zoeken naar dergelijke constanten in de Nederlandse wetenschapsgeschiedenis ziet Theunissen niet zo veel. Als ik het goed begrijp betoogt hij dat zijn functionele verklaring van de in wezen steeds praktische legitimatie van de negentiende-eeuwse wetenschap een verklaring in termen van het eigene van de Nederlandse wetenschapsgeschiedenis overbodig maakt. Dat eigene is, onder andere door mijzelf, gezocht in een door de eeuwen heen steeds weer opduikende zakelijke en praktische aanpak van het onderzoek, een reserve tegenover grootse filosofische concepties, bevlogenheid en speculatie, en in, als een positieve tegenhanger van dat gebrek aan speculatie, de populariteit van de al dan niet gesecculariseerde conceptie van het boek der natuur. Eigenlijk vindt Theunissen het zoeken naar constanten in de wetenschapsbeoefening van zeg Stevin tot Lorentz veel te speculatief en zoekt hij de verklaring liever in een specifiek in Nederland aanwezige combinatie van factoren die in principe ook in andere landen aanwezig zijn (zoals de interactie tussen overheid en geleerdenwereld). Eerlijk gezegd zie ik hier de tegenstelling niet zo. Niet zo lang geleden bracht ik de constanten in de wetenschappelijke cultuur in Nederland in verband met de constanten in de geschiedenis van de bestuurlijke cultuur in Nederland en verklaarde ik dat frappante overeenkomsten in de wetenschapsbeoefening in verschillende eeuwen niet moeten worden toegeschreven aan landaard of 'nationaal intellect', maar te maken hebben 'met normen en waarden die diep verankerend zijn in de instituties die te zamen Nederland vormen.' (K. van Berkel, *Citaten uit het boek der natuur. Opstellen over Nederlandse wetenschapsgeschiedenis* (Amsterdam, 1998) 19.) Is het boek van Theunissen daar niet een prachtige bevestiging van?

K. van Berkel

H. de Beer, *Voeding, gezondheid en arbeid in Nederland tijdens de negentiende eeuw. Een bijdrage tot de antropometrische geschiedschrijving* (Dissertatie Utrecht 2001; Amsterdam: Aksant, 2001, 245 blz., €22,65, ISBN 90 5260 016 3).

Het ontbreekt de auteur van dit boek niet aan ambitie. Hij wil beschrijven en analyseren hoe het stond met de voeding van de Nederlanders in de negentiende eeuw en wenst bovendien de gevolgen daarvan mee te nemen voor levensstandaard, gezondheid en productiviteit. Deze thematiek voert logischerwijze naar de methode van de antropometrische geschiedschrijving.

Het eerste inhoudelijke hoofdstuk geeft dan ook een kort, maar informatief overzicht van de inzichten over de relatie tussen levensstandaard en antropometrie. Dat lengte een ideale maatstaf zou zijn voor levensstandaard is een achterhaald idee. De Beer laat zien dat lengte behalve door voeding ook bepaald wordt door factoren als infecties en ontberingen in cruciale ontwikkelingsfasen, en — in mindere mate — genetische factoren.

Na deze inleidende beschouwingen biedt het boek eerst twee chronologische hoofdstukken over de relatie tussen levensstandaard, voeding en gezondheid, respectievelijk handelend over de periode 1807-1850 en 1850-1913. In de eerste periode, zo lezen we, begint de moderne economische groei zonder te resulteren in een verbetering van de voedselsituatie. Op landelijk niveau schiet de dekking van de calorische behoefte net tekort. Met name in de kustprovincies gaat de vleesconsumptie achteruit. Dit beeld wordt enigszins, maar niet geheel genuanceerd door het relatieve aantal te kleine lotelingen in deze provincies. Bij de sterfte vormen Holland, Zeeland en Utrecht weer een blok met relatief hoge sterfte. Al met al is de lengte van lotelingen tot 1840 stabiel, hetgeen volgens De Beer wijst op een stagnatie van de levensstandaard. De aardappelcrisis en de hoge graanprijzen tussen 1840 en 1853 doen vervolgens de stagnatie omslaan in verslechtering en bijgevolg in een kleinere lengte.

De levensstandaard in de tweede helft van de negentiende eeuw geeft minder stof tot discussie. Zoals bekend stegen alle indicatoren ter zake. Dit leidde ertoe dat de gemiddelde consumptie vanaf 1875 geen calorisch- en geen eiwittekort meer had, en de lengte van de lotelingen nam dan ook gestaag toe. Waarom was de sterfte in de kustprovincies dan toch zoveel hoger? Hofstee achtte het drinkwater verantwoordelijk, maar De Beer volgt in deze discussie Vandenbroeke *et al.* Zij waren de overtuiging toegedaan dat in het westen van het land meer buitenshuis werkende vrouwen minder borstvoeding gaven, waardoor de zuigelingensterfte hoog bleef. De reguliere voeding blijkt nauwelijks van invloed te zijn geweest op de daling van de mortaliteit. Hier wijst De Beer het afnemend risico op infectieziekten als oorzaak aan. Met name de inwoners van verstedelijkte gebieden in het westen leefden aanvankelijk ongezonder door de slechte toestand van de drinkwatervoorziening en andere publiek-hygiënische faciliteiten.

Tot zover bewoog het boek zich op het niveau van landelijke en provinciale beschouwingen. In de hoofdstukken V en VI neemt de auteur een aantal cases onder de loep. Utrechtse sigarenmakers waren rond 1850 een beroepsgroep met een geringe lengte. Hoe dit te verklaren? Er blijkt geen statistisch verband te bestaan met sociale herkomst, gezinsachtergrond, lonen of kinderarbeid. Het feit dat de sigarenmakers betrekkelijk klein waren is dan ook simpelweg te verklaren uit de instroom in deze betrekkelijk lichte arbeid van fysiek zwakkeren gecombineerd met de ongezonde arbeidsomstandigheden.

Nadat hij heeft vastgesteld dat enerzijds de sterfte afnam en anderzijds de consumptie en lengte toenamen in de tweede helft van de negentiende eeuw, stelt De Beer de vraag of dit ook effecten had op de economische groei in het algemeen en de arbeidsproductiviteit in het bijzonder. Ter beantwoording gebruikt hij gegevens over een aantal beroepen die zware inspanning vergden en die in de onderzochte periode niet profiteerden van grote technische vernieuwingen. De theorievorming op dit punt is overigens verre van eensgezind, al ging R. Fogel er nog vanuit dat een forse stijging van de calorische consumptie wel degelijk een bijdrage aan de stijging van de arbeidsprestatie zou leveren. De relatie tussen voedselconsumptie en productiviteit wordt onderzocht aan de hand van metselaars, steenbakkers, oogstarbeiders, turfgravers, machinale wevers of spinners en metaalarbeiders. De conclusie is helder. De Beer meent dat de voeding slechts van geringe betekenis was voor de arbeidsprestaties in Nederland. Een en ander is logisch wanneer men bedenkt dat de productiviteit voornamelijk gesti-

muleerd wordt door een overgang van ondervoeding naar voldoende voeding. Na het bereiken van het bestaansminimum stopt de prestatiewinst al snel. Bovendien memoreert de auteur nog dat betere voeding alleen niet voldoende zou zijn, maar dat ook andere prikkels nodig zijn.

In het laatste hoofdstuk verbreedt De Beer de geografische en chronologische horizon van zijn onderzoek door enerzijds de Nederlandse lengte in de negentiende eeuw te vergelijken met die in andere West-Europese landen en de VS, en anderzijds de 'Hollandse' lengte te volgen van de dertiende tot de twintigste eeuw. In vergelijking met andere landen neemt Nederland tot halverwege de negentiende eeuw een middenpositie in, tegen 1900 hoort de Nederlandse lengte tot de hoogste. De vraag waarom het land op dit punt zo lang achterbleef bij Zweden, Engeland en de VS blijkt twee antwoorden te hebben: de accijnzen maakten de voedselprijzen tot het begin van de jaren vijftig relatief hoog en verbeteringen in hygiënische- en andere voorzieningen lieten langer op zich wachten.

Dat de Nederlandse jeugd op dit moment hoort tot de langste van de wereld is niet de uitkomst van een lineair proces. Tussen 1650 en 1850 is er duidelijk sprake van een dal. Nederlandse mannen waren in 1900 precies even lang als hun tegenvoeters van de late Middeleeuwen. Zowel de inzinking uit de vroegmoderne tijd als de huidige positie zijn te wijten c. q. danken aan een mix van voeding en hygiënische en medische oorzaken.

De Beer heeft met dit boek een mooie prestatie geleverd. Toch zijn er opmerkingen bij te maken. Zo maakt het boek ontegenzeggelijk een fragmentarische indruk. Niet alleen is duidelijk merkbaar dat drie hoofdstukken al eerder verschenen, de onderlinge samenhang tussen het blok met de hoofdstukken III en IV, en dat met hoofdstuk V en VI is niet hecht. Ook het laatste hoofdstuk staat weer min of meer op zich. Er ontbreekt, kortom, een heldere rode lijn die het boek tot een geheel maakt. Bovendien formuleert de auteur af en toe zo voorzichtig ('Wanneer deze speculatie de werkelijkheid nabij komt, dan lijkt het er sterk op,' 162) dat de zeggingskracht van zijn conclusies nodeloos afgezwakt wordt. Dit alles is echter gemopper in de marge van een mooi boek dat voor de antropometrische geschiedenis in Nederland van groot belang is.

Th. Engelen

R. Meijer, H. J. Schoo, ed., *De monarchie, staatsrecht, volksgunst en het Huis van Oranje* (Amsterdam: Prometheus, 2002, 280 blz., ISBN 90 446 0066 4).

Het huwelijk van kroonprins Willem Alexander vormde dé gelegenheid voor een reeks publicaties over het koninklijk huis. Veel daarvan heeft een hoog bouquet-reeks gehalte en haalt niet eens De Slegte. Maar een enkel boek blijkt de tand van de korte tijdsspanne te kunnen doorstaan. Dat is bijvoorbeeld het geval met de bundel *De monarchie*, die van de samenstellers de ondertitel meekreeg: staatsrecht, volksgunst en het Huis van Oranje. Dat één van de beide samenstellers, H. J. Schoo, lid is van het Republikeins genootschap, is natuurlijk geen kwestie van louter toeval. Voor de bundel betekent het dat er sprake is van het nemen van afstand van Oranje-gekke: kritische vragen worden gesteld en opgeworpen maar de toon blijft beschaafd tot zeer beschaafd.

Het inleidende opstel: 'Een historisch abusief' van het enfant terrible van de wereld der historici, Thomas von der Dunk, staat model. Amusant geschreven en met een lucide verklaring van het fenomeen van de Republiek der zeven Verenigde Nederlanden, die gold als 'een vanzelfsprekendheid' ook voor de aanhangers van de Oranjepartij, die zich na Napoleon zo massaal tot